

११

3

११

❁ ओ३म ❁

पुस्तक-संख्या ... ५३/८२

पंजिका-संख्या २०३१२

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से
अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख
सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः
आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

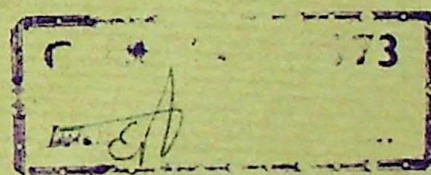
पुस्तकालय के बा. द. नं. १७

पुस्तकालय का. पू. २१

१० चिन्त

नृत्य रेखा

कुंदो हाई

११ दिसंबर १९४२-१९४३

४८

गुह्यरत्ना

शिवकविः कन्नदेसाह

20.392

१६.२.२०११

५६/८२

ધ

ધર્મનાં ગૃહ રહસ્યો સરળતાથી સમજવામાં કલા વિરલ સાધન નીવડી છે. તેથી પ્રાચીન ભારતમાં કલાનો સમાશ્રય લઘુ ધર્મો અને સંપ્રદાયોએ પોતાનું સ્થાન લોકહૃદયમાં સ્થાપ્યું હતું અને તેથી જ કલાનો વિકાસ અને નિર્વાહ, નિર્બંધ અને વ્યાપક અન્યો હતો.

પ્રાચીન કાળમાં ધાર્મિક ભાવનાઓનું ઉદ્દીપન કરવામાં અને તેનો સાક્ષાત્કાર અનુભવવામાં નૃત્યકળા હમેશાં પ્રધાનપદે રહી છે. ધર્મની સાથે ઐતરેય શ્રવણે કારણે જ નૃત્ય અને સંગીત પણ માનવીના આધ્યાત્મિક અનુભવો વ્યક્ત કરવા માટે યોગ્યતા. પ્રાચીન ભારતમાં નૃત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક ક્રિયા જ હતી. પુરાણોનાં લગભગ અર્ધાં દેવદેવી ઉત્તમ નૃત્યકાર હતાં. ઇન્દ્રના સ્વર્ગમાં પણ ઇન્દ્ર સ્વયં સમર્થ નૃત્યકાર છે, એની પરિચારિકા અપ્સરાઓ પણ નર્તકીઓ છે અને એના સેવક કિન્નર અને ગન્ધર્વ પણ ઉત્તમ વાદ્યકાર અને ગાયક છે. ઇન્દ્રનું સ્વર્ગ નૃત્ય અને સંગીતની પરિપક્વ છે. મનુષ્યની ધાર્મિક અને પરમ મોક્ષની કલ્પનામાં પણ સુખ અને શાન્તિના પરમ ધામ સ્વર્ગમાં સુખોપબોગની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તો નૃત્ય અને સંગીત જ છે; એ જ યતાવે છે કે સંગીત અને નૃત્યનો મનુષ્યહૃદય પર કેટલો પ્રચળ પ્રભાવ છે.

ઇન્દ્રની પછી યીજ્ઞ મહાન નૃત્યકાર છે શ્રી કૃષ્ણ. એમનાં રાસનૃત્ય અને વેણુવાદન દ્વારા વૃન્દાવનમાં મચેલા ઉત્પાતથી કોણ પરિચિત નથી? પ્રાચીન ધર્મના પ્રધાન દેવતા સર્વસમર્થ નૃત્યકાર અને સંગીતકાર છે. વીરચરિત કાવ્યમાં પણ નૃત્યકારોનો અભાવ નથી. મહાભારતના અધિનાયક શ્રી અર્જુન મહાન નૃત્યકાર હતા. આર્યોના આવના પહેલાં આ દેશની મૂળ-આદિમ જાતિઓમાં શિવપૂજન પ્રચલિત હતું, અને તેમની ઇષ્ટ મૂર્તિ નટરાજ શિવની છે. તે સમયનાં તાંડવ નૃત્યો આજે પણ ભીંશો વગેરે અન્ય જાતિમાં પ્રચલિત છે.

રામાયણના રાવણે તો તાંડવ દ્વારા શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. આજ પણ એની સંગીતપ્રિયતા યતાવવાનું વાદ્ય રાવણહથથો ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જાણીતું છે. આપણાં મંદિરોની મૂર્તિઓ પણ નૃત્યપ્રતિમાઓ રૂપે જ વિરાજે છે. દેવપૂજન અને અર્ચનમાં નૃત્યનું સ્વરૂપ ધાર્મિક તત્ત્વોથી ભરપૂર છે. તેથી જ પૂજા સમયે નૃત્ય ને સંગીતની પ્રથા પ્રચલિત હતી. દેવદાસીની પ્રથા આ વૃત્તિથી જન્મી હતી. હજી સુધી પણ અનેક મંદિરોમાં પૂજાને સમયે સંગીત સાથે નૃત્ય કરવાની પ્રથા પ્રચલિત છે. પ્રભુભક્તિના આવેશમાં ભક્ત પ્રાર્થના કરે છે અને પ્રભુપ્રેમમાં લીન થતા આત્મા ને પરમાત્માના ઐક્યની સાધના કરે છે. ભક્તિના ઉદ્ધાસથી પ્રેરિત ધાર્મિક નૃત્યોમાં અહુધા દેવદેવીઓના જીવનપ્રસંગોના આશ્રેષ્ઠ પણ આવે છે. શ્રી કૃષ્ણના કાલીયમર્દન, શંકરના ગંગાસુરવધ તથા અન્ય દેવતાઓના જીવનના એવા જ રસમય અને ભવ્ય પ્રસંગો નૃત્ય દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે.

આજની રામલીલા, કથાકલી, ગરબા, રાસ આદિ એ વૃત્તિનાં લૌકિક અને પ્રાકૃત સ્વરૂપો છે. અનેક જંગલી અને અવિકસિત જાતિઓની ધાર્મિક ભાવનાઓ સમજવાનું એકમાત્ર સાધન તેમનું નૃત્ય છે. એમાં સૃષ્ટિના રહસ્યને તથા એમાં પરાક્ષ રહેવાવાળી મહાન શક્તિઓના ઐશ્વર્યને મૃત રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. નૃત્યના ઉદ્ધાસમાં આત્મવિસ્મૃત

ગતીને પરબ્રહ્મના અનિર્વચનીય આનંદની લહેરમાં લીન થઈ જવાના તથા આંતરિક અને બાહ્ય જગતનું તાદાત્મ્ય સાધી પરમ સુખનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનાં એ ભિન્ન ભિન્ન સાધન છે.

નૃત્યનો ઇતિહાસ જોતાં વિદિત થાય છે કે નૃત્યકલાનો જેટલો ઉપયોગ ધાર્મિક ભાવનાની અભિવ્યંજનામાં કરવામાં આવ્યો છે, એટલો જ અથવા એથી પણ અધિક પ્રેમભાવનાની અભિવ્યંજના માટે થયો છે. પ્રેમભાવના અથવા શૃંગાર-ભાવના જ્યારે પોતાના યથાર્થ રૂપમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે અહ્ભુત લાવણ્ય, રસિકતા, નિઃસ્વાર્થતા અને કલામયતાને જન્મ આપે છે. રસોમાં શૃંગારરસ મુખ્ય છે અને વિશ્વની સકલ ક્રિયાઓમાં પ્રથમ ઉપયોગી છે; અને એ રસસૃષ્ટિને માટે નૃત્ય એક સ્વાભાવિક અને નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ ગતી ગએલ છે. મનુષ્ય અને મનુષ્યેતર પ્રાણિસૃષ્ટિની સમાગમ પહેલાંની લીલાવૃત્તિ એનું જ પરિણામ છે. ભક્તને ઇષ્ટનો સંયોગ કે સાક્ષાત્કાર નૃત્યની ઉન્માદપૂર્ણ અવસ્થામાં જ થાય છે. વુડારામ, નરસિંહ, મીરાં, સુરદાસ વગેરેએ નૃત્ય દ્વારા જ પ્રભુનું સાંનિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

આ દૃષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખીને આપણે આ સંપુટમાંનાં ચિત્રો અવલોકીએ.

વર્ષામંગળ

ઘનધોર વાદળ અને પવનની ઝડીઓ વરસાદનું આવાગમન સૂચવે છે. તેનો તાલ ઝીલી ત્રણે કન્યાઓ વર્ષાનું સ્વાગતગીત ગાતી આર્પણ કરે છે. વર્ણન કરતાં ચિત્રનું વાતાવરણ જ પ્રસંગનો સારો ખ્યાલ આપે છે. કલાકારે ગ્રામ્ય દૃશ્યોના લાક્ષણિક ભાગોનો આમાં ઔચિત્યપૂર્વક ઉપયોગ કરી ગતાવ્યો છે.

મયૂરનૃત્ય

કોઈ દેવાલયના દ્વારપ્રદેશની વૃક્ષછાયામાં મોરની કળા બિઘડતી જોઈ કલાપુત્રી કુમારિકા તેના ભાવો ઝીલી, હાથ પ્રસારી મોરપીંછના ભાવો ધરી મનોહર પદપંક્તિએ નૃત્યના તાલ કરી રહી છે. સુલલિત રેખાઓ માતૃથી દોરાએલાં અંગોની સપ્રમાણતા, વસ્ત્રો પરની ભાત અને નૃત્યમાં પ્રતિ કરતી વસ્ત્રોની ધડીઓ તેમજ દૃશ્યરચનામાં સચવાએલું આર્થ તત્ત્વ ચિત્રના વિશિષ્ટ ગુણો છે.

ટીપણી

કાઠિયાવાડના લોકજીવનની સર્વ કલાઓમાં ગીતગૂંથી ટીપણી પાડવાની કલા વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે. ભજન, ઘંડિયારાસ ને રાસડા એ સર્વ ઉત્સવના રંજક પ્રકારો છે; પણ ટીપણીનાં તાલ અને ગીત મજૂરીનો શ્રમ હળવો કરી કાર્યમાં એકતાનતા અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે. પથ્થર કે ચૂનાના મકાનમાં ચૂનો, પંપોયા છત્યાદિ રથ્થડને ટીપણી ટીપવામાં આવે છે. એને ધ્રાળો પાડવો, ફૂળો ફૂટવો, પાવડી નાખવી વગેરે નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. શરણાઈ, દોલક અને ઝાંઝ સાથે જ્યારે એ ટીપણી પડે ત્યારે તો સમરાંગણે રણચંદીઓ ચડી હોય એવા જોમથી પાવડીઓ બિપડતી જાય, કોઈ ભાંગી જાય ત્યારે નવી પાવડીઓ લેવાય, અને ગીતના હલકાર સાથે કોણ થાકે છે એ જોવાની હરીદાઈ જામે અને આખો લત્તો વીરસથી રંગાઈ જાય. સોરઠમાં માંગરોળ પાસે આવેલા મગતુપુરની કોળણોની ટીપણી અહ્ભુત અને અદ્વિતીય ગણાય છે. મીઠો હલકભર્યો કંઈ, આકર્ષક અંગમરોડ, કલાભર્યું લોકનૃત્ય અને ભાવભર્યું લોકગીતોવાળી મગતુપુરની કોળણોની ટીપણી એક જીવંતી કલા છે. દોલ અને ઝાંઝ વગાડનારને અંગેઅંગ તાલ અને સ્વરોની બિંમીઓ બિંદે, અને રંગબેરંગી ચૂંદડીઓના છેડા કમર પર વાટાળી એકસરખી પાવડી પાડતી બાઈઓની મજૂરી સંગીતની મરતી અનુભવે એ અનેક દૃશ્ય ચિત્રકલામાં પહેલી જ વાર ઉદાત્તતાનું સહભાગ્ય કનુ દેસાઈનું છે.

દેવદાસી

દેવદારે ધૂપના પમરાટભર્યા, સમાધિ જગવતા વાતાવરણમાં દેવદાસી જગતનું ભાન વીસરી નૃત્યની ધૂને ચડી જણાય છે. ગંસી અને દોલકના સ્વરો પૂરતી તેની સહચારિકાઓ એના તાલ તોડા અને તાનને જળવી રાખવા યથોચિત ધ્યાનમગ્નતા અનુભવે છે. ચિત્રકારે એ પ્રસંગની બીજી સામગ્રી અળગી રાખી માત્ર પાત્રોના અંગમરોડ અને મસ્તપણું દર્શાવવા આ ચિત્ર યોજ્યું જણાય છે.

નરસિંહ-રાસદર્શન

કનુ દેસાઈ ગમે તે પાત્રને ચિત્રમાં નાયકપદ આપે, પણ વિધાનમાં તો બીજાં મનોહર અને લલિત પાત્રો આવી જ મળવાનાં. સંસારમાં અણધારે જ નરસિંહ મહેતાની મનોસૃષ્ટિ કેવાં તાલ-વાદ્ય અને સૌંદર્ય-મધ્યમગ્રાટથી ભરપૂર હતી, પોતાની પૂજા

અને કલ્પનામાં તેણે દિનરાત ભજનોની કેવી ધૂન મચાવેલી ગમ્મી હતી તેની કદર તેના માનસમાં પ્રવેશનાર મંતર ભક્ત કે કવિ જ કરી શકે. કલાકારે પણ આ ચિત્રથી તેને ઉચિત અંજલિ આપી છે.

બંસીતાલે

શ્રી કૃષ્ણની બંસી શું ગાઇ રહી હશે તે તો એકલી રાધા જ જાણી શકી હશે. કૃષ્ણ-બંસરીનું સજ્જન સ્વરૂપ રાધાની નૃત્ય-મુદ્રામાં ગતાવવામાં ચિત્રકારનો સંકેત જણાય છે. પ્રેમના સ્વરો ઝીલી રહેલી એ પ્રણયપાત્રી પર બંસીના સ્વરો વાટે કૃષ્ણ પોતાનું હૃદય વહાવી રહ્યા હશે તે પણ એનો સ્વાસ્વાદ અને ઉન્માદ કેવો જામ્યો હશે એ વાત કથાની મર્યાદાની બહાર છે.

ઋતુનૃત્ય

પૃથ્વીને યારે માસ આ રાસના વર્તુલ પરની શરદ, વસંત અને વર્ષાનાં દર્શન થયા કરે છે. માનીતા પૃથ્વીમાના ચંદ્રને શિરે ધારતી તુપાર ઢાળતી શરદ તેનાં શ્વેત વસ્ત્રોમાં શ્વેત પદ્મ ધરી રાસે કરે છે. વસંત, રંગીન પુષ્પછડી ધરી તેનાં ઉન્મત્તતામાં વસ્ત્રોથી જગત પર પ્રકાશ અને આનંદ છાંટ દે છે. પૃથ્વીને લીલીછમ બનાવતી વર્ષાનું રૂપ શીતળ મનોહર ઉદ્ઘાસ પ્રેરે છે. મેઘધનુષ્ય નવસર્જનની આગાહી કરતું આકાશી પ્રચારક બની રહ્યું છે. ઋતુના રંગે અને રાસે માનવીનાં દિલ અને દેહ નવા અનુભવો, નવી ઊર્મિઓ અને નવા હલાવા પામે છે. એ ઋતુઓ પર રંગભરી કવિતાનું પાનું બનાવી કલાકારે તેની પ્રેરણાની નવી સેર ઉઘાડી છે.

પ્રલયનૃત્ય

માયાના ગંધથી આત્માને વિમુક્ત કરી આનંદમયતી જગવનાર સદાશિવ ભગવાનનું નૃત્ય પ્રત્યક્ષાળે થાય છે. એ કરાત્ર નૃત્ય નશ્વર અને ક્ષણભંગુરનો સંહાર કરે છે. ક્રિયાશીલ સ્વરૂપમાં જ શિવની સમાધિનું દર્શન થાય છે. બીજી કદી રીતે તેનું દર્શન શક્ય છે? તેનું ત્રિશુલ પણ પ્રજ્વલતી રહ્યું છે. જગતને વૈશ્વાનર ઘેરી વળ્યો છે એ વખતે આ અમર સ્વપ્રસ્થને નૃત્યોન્માદ થયો છે. એમાં વિશ્વસત્રાટપદનું ભાન છે. એના અંતરમાં તો સમાધાન છે. એના નૃત્યે અનંત વિશ્વો ખેંચાઇને રાસે રમી રહ્યાં છે; એના ડમરના નાદે દિવસ અને રાત્રિના પડછંદ પડે છે. આદ્ય સ્વરૂપ સદાશિવનું આતું નૃત્ય, સર્જન અને કલ્યાણની પ્રાથમિક રચના કરી જાય છે.

અનુક્રમણિકા

વર્ષામંગળ
મયૂરનૃત્ય
ટીપણી
દેવદાસી
નરસિંહ-રાસદર્શન
બંસી-તાલે
ઋતુનૃત્ય
રાસનૃત્ય
હોરીનૃત્ય
પ્રલયનૃત્ય

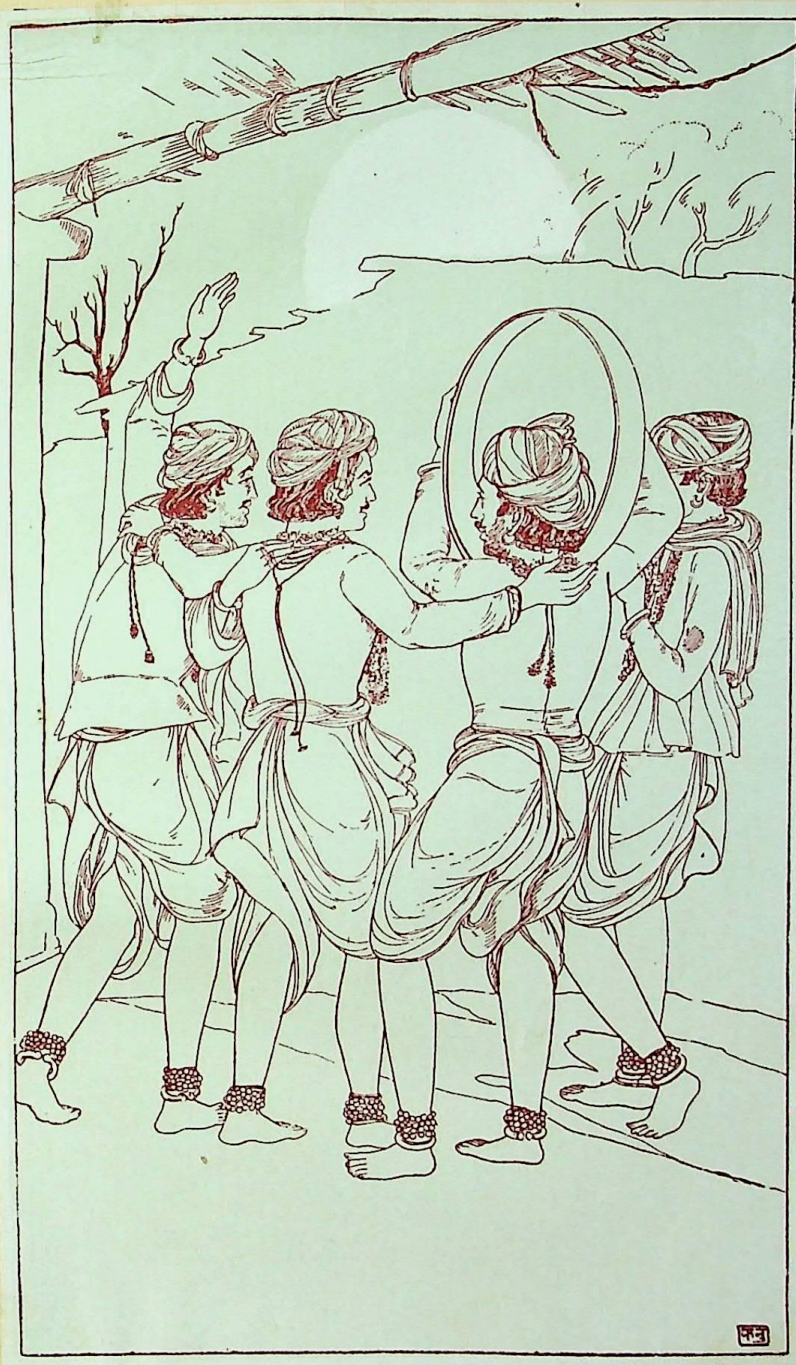
कीर्ति • उदयन
गौरी • उमा
पीयूष • सुधाकर
शकुन्तला • सौदामिनी • वसुमति
ने

प्रलयमुल्य

Dance of Destruction

होलीनृत्य
Holi Dance

रासनृत्य
Rasa Dance

ऋतुनृत्य

Dance of Seasons

बंसी-ताले
Dancing the Flute

नरसिंह रासदर्शन
Narasinha in Ras-Lila

1
0

देवदासी
Temple-Dancers

टीपणी
Rhythm of Life

मयूर-नृत्य
Peacock-Dance

वर्षासंगल

Festival of the Rains

From the
Pen Pencil and Brush
of
KANU DESAI

SILHOUETTES
Part I & II
WATER COLOURS
Part I & II
NRITY REKHA
RANGA LAHARI
LAGNOTSAVA
MANGALASHTAKA
FESTIVAL OF LIFE
FOLK-RITUALS
MAHATMA GANDHI
INDIA'S PILGRIMAGE

In Preparation
MIRABAI
SEASONS
GITA-GOVINDA

To be had from
Kumar Karyalaya Ahmedabad
D.B. Taraporevala Sons & Co. Bombay

